

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2017

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(40)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Khwatihata ehansi ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Minkarhi leyi ringanyetiweke

XIYENGE XA A: 50 wa timinete	
XIYENGE XA B: 30 wa timinete	
XIYENGE XA C: 40 wa timinete	
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI**VUXAKA EXIKARHI KA MUTHORI NA MUTHORIWA.**

1	Loko munhu a lava ntirho u nga n'wi twela na vusiwana, u ta kuma a basulukile, a babarhukile na milomo. U tiva ku tilondla, ku xavelela a tlhela a terisa na vusiwana. Loko u ri muthori u tikuma u n'wi thorile hi xivangelo xa leswaku a ta kuma xo yisa ekhwirini, kambe tiva leswaku vanhu vo tano loko o kala a ku wu gii, u ta n'wi tiva kahle. Embilwini u ta twa a ku: 'Ndzi noneriwe hi mpfundla.' Munhu wa kona u ta va a ehleketile ku tihakela a engetela muholo wa yena, u ta langutisa leswi a nga swi pambulaka a nga nyikiwangi.	5
2	Ku na hola kan'we kumbe kambirhi, se u vona n'wini wa ntirho a nga lulamangi. U sungula ku ta entirhweni hi nkarhi lowu a wu tsakelaka a tlhela a nga endli ntirho wa yena hi ku hetiseka. Loko u ta n'wi tiva kahle u ta n'wi vona hi loko a ta a byi dyile, a goga rivanti a byi faya. Riqingho rona a nga hambani na rona, muthori u to vona hi xikweleti lexi xi yimisaka na mbilu. Xana munhu wa muxaka lowu a nga fani na munhu wo pfumala 'dankie'? U nga vula yini loko ndzo munhu loyi u rivarile lom u a humaka kona?	10 15
3	Muthori u hundzuka nala. U fanele ku tiyisela na ku xavelela munhu leswaku a ta entirhweni na ku tirha hi ku tiyimisela. Siku a karhalaka a n'wi komba gede, u ta n'wi vona a sungula ku yimayima a lavana na tiyuniyoni leswaku ti ta n'wi yimela eka nandzu lowu yena a tivangeleke wona. Muthori wa vanhu na yena u ta yingayingisiwa a nghena laha a huma, a nghena laha a huma, a ri karhi a sengisiwa leswaku hikokwalaho ka yini a hlongorile mutirhi loyi wo tshembeka eka ntirho wa yena. Mbuyangwana muthori luyani u ta dyiwa hi nandzu a tlhela a boheka ku hakela mutirhi tin'hweti tinharhu a lo mbaa, ekaya.	20 25
4	Hambiswiritano a hi vanhu hinkwavo lava loko va kumile ntirho va tlangaka hi wona. Van'wana va tirha hi ku tiyimisela swinene lero u swi vona leswaku a va nga tshembi leswaku va nga tshuka va wu kumile ntirho. Munhu wa kona u tirha hi vutshembeki lebyi nga ringanisiwiki na nchumu. U tirha na loko a fanele a wisa. Vanhu va muxaka lowu hakunene i nkateko eka vathori va vona hikuva va kala. Ndzi nga vula leswaku loko vathori a va kota ku tiva mahanyelo ya vanhu, a va ta thola vanhu vo fana na lava ntsena.	30

5	I ntiyiso leswaku swilo swa kahle a swi hlangani. A hi kanyingi laha u kumaka muthori na mutirhi va lulamile hinkwavo. U kuma vatirhi va timbilu ta kahle va hlanganile na muthori wo karhata. Hambiloko va tirha hi matimba u kuma muthori a nga tsakisiwi hi nchumu, xa yena ku ri ku xopela swihoxo na ku engetelela ntirho. Muthori u ta tshovela a tshoverile kambe a endla wonge a swi enelangi, a ri karhi a n'wayitelela endzeni. Loko muthori a hlangana na vathorikulobye u ta kuma a tiba xifuva a ku: 'Heyi, ka tirhiwa!'	35 40
6	Loko n'hweti yi hela u ta vona hi loko a teka livhi, a teka ndyangu wa yena a ya wisa lomu ku tivwaka hi vona. Vatirhi va vanhu va ta yimela miholo ya vona va kondza va karhala. Loko ku ri vana va vona va ta rila va kala va hela na marito. Va ta etlela va ri karhi va hlaya tinyeleti. Loko a vuya u vuya a hlundzukile swinene. Ku va holela ka kona va nyikiwa hi switsongotsongo va byeriwa leswaku a va tirhangi kahle n'hweti hinkwayo.	45

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 I yini lexi xi kombisaka leswaku munhu loyi a lavaka ntirho u khomiwe hi ndlala? (1)
- 1.2 Xana muthori u tikuma a endlile yini ku pfuna munhu loyi wo khomiwa hi ndlala? (1)
- 1.3 Tsavula marito MAMBIRHI eka ndzimana yo sungula lama kombisaka swiendlo swa leswaku hakunene munhu loyi wa wu lava ntirho. (2)
- 1.4 Loko mutirhi a ku: 'Ndzi noneriwe hi mpfundla' eka xitshuriwa lexi xi nga laha henhla u vula ku ...
- A teka swilo swo ka swi nga ri enawini.
B kuma pfundla wa kahle.
C kuma swilo leswi a nga tikarhatelangiki swona.
D yiva tinhundzu ta vanhu hi xivangelo xa ku laya. (2)
- 1.5 Kombisa ku hambana exikarhi ka vathori lava ku vulavuriwaka hi vona eka xitshuriwa lexi. (2)
- 1.6 Nyika dyondzo leyi u yi kumaka eka xitshuriwa lexi. (2)
- 1.7 Vula hi swona kumbe a hi swona kutani u seketela hlamulo ya wena.
Muthori u holela vatirhi va yena hi switsongotsongo hi ku va va nga tirhangi kahle n'hweti hinkwayo. (2)
- 1.8 I yini lexi munhu loyi a kombelaka ntirho a ehleketaka xona ku ya hi xitshuriwa lexi? (1)
- 1.9 Hi ku vona ka wena hikokwalaho ka yini muthori a tihlundzukisile loko a vuya elivhini. (2)

- 1.10 Hlamusela leswi swi endleka leswaku muthori hambiloko a tshoverile a endla wonge a swi enelangi? (3)
- 1.11 I yini lexi xi kombisaka leswaku muthori loyi wo ka nga ri kahle a nga na mhaka na leswaku vatirhi va tsakile kumbe a va tsakangi? (2)
- 1.12 Xana muthori loyi wo pfa a ya elivhini eka xitshuriwa lexi u nga n'wi tsundzuxa yini? (2)
- 1.13 Longoloxa swihlawulekisi SWIMBIRHI swa mutirhi lonene. (2)

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

- 1.14 Xana munhu loyi u tirha yini? (1)
- 1.15 Xana swi fanerile ku va vavasati va chaya xitirhisiwa lexi wansati loyi a xi khomeke ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.16 Loko munhu loyi a ku, 'Vunanga i swakudya swa mina' u vula yini? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:
- A Vunanga i swiaki swa miri wa yena.
 B Vunanga i swakudya leswi a swi dyaka loko a nga si ya yimbelela.
 C Vunanga byi endla leswaku a nga dyi.
 D Vunanga i swilo leswi a swi kotaka swinene. (1)
- 1.17 I yini lexi xi nga ta endla leswaku ku pfumaleka na vuphelo bya marha enkhubyeni lowu munhu loyi a yaka eka wona? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa hilaha n'wana a vuyeriwaka hakona loko mutswari a n'wi nyika nseketelo eka timhaka ta dyondzo.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa hilaha n'wana a vuyeriwaka hakona loko mutswari a n'wi nyika nseketelo eka timhaka ta dyondzo.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C

**VUTIHLAMULERI BYA MUTSWARI EHENHLA KA DYONDZO
YA N'WANA WA YENA.**

Dyondzo i ya nkoka evuton'wini bya masiku lawa. Ku va mutswari a rhwala vutihlamuleri ehenhla ka matikhomelo ya n'wana wa yena swi ta endla leswaku n'wana a humelesa. Leswi swi ta endla leswaku n'wana a tixixima, a xixima vadyondzikulobye, vadyondzisi na vanhu hinkwavo hi ku angarihela. Ku nyika n'wana nkarhi wo n'wi yingisela na ku nwi kombisa leswaku u na nkoka swi endla leswaku a titwa a vevukeriwa hambi ku ri exikolweni. Dyondzo yi sungula ekaya, leswi swi nyika vatswari nkarhi wo va va tiva leswi swi tsakeriwaka hi vana va vona. Mutswari loko a tiva leswi tsakeriwaka hi n'wana wa yena u kota ku n'wi letela eku hlawuleni ka tidyondzo ku ya hi vuswikoti bya yena. Hambileswi swikolo swin'wana swi nyikaka vadyondzi tibuku na switsalo, mutswari u fanele ku tlhela na yena a xavela n'wana wa yena swin'wana swa leswi swi lavekaka. Leswi swi nyika n'wana vutitshembi na ntsako. Loko ntirho wa xikolo wu talele n'wana, mutswari u fanele ku n'wi pfuna hilaha a nga kotaka hakona. Leswi naswona swi nyika n'wana nkhinkhi. Ku seketela migingiriko ya xikolo lexi n'wana a dyondzaka eka xona swi nyika n'wana matimba na ntsakelo eka swa tidyondzo ta yena. Mutswari u vuyeriwa hi ndlela leyinene eka ku tirha hi matimba eku seketeleni n'wana wa yena hikuva eku heteleleni n'wana u va na vutihlamuleri ehenhla ka swiboho leswi a swi tekaka. Vutinyungubyisi bya mutswari i ntshovelo wa ku va a tirhile hi matimba eku seketeleni ka n'wana wa yena, kutani ntsako na ku eneriseka swa landzela evuton'wini bya yena.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

ETLELA MAHALA

Byetlelo bya vanhu vo tirhandza
Byetlelo na ku fihlula (B&B)

**U HUMA ENTSUNGENI KE?
BYETLELO BYA XIYIMO
XA LE HENHLA
BYI KU YIMERILE**

Rigingho: 011 866 11112
Byetlelo bya vanhu vo tirhandza

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.google.co.za]

3.1 I yini lexi xi navetisiwaka laha? (1)

3.2 Tsavula xivulwa eka xinavetiso lexi ongaka vaamukeri va mahungu. (1)

3.3 Kombisa nkoka wa matirhisele ya fonto leyikulu eka xinavetiso lexi. (2)

3.4 Hlamusela thekiniki leyi tirhisiweke hi munavetisi ku onga vaamukeri va xinavetiso. (2)

3.5 Xana xinavetiso lexi xi na mboyamelotlhelorin'we hi ndlela yihi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

3.6 Vito ra 'Etlela mahala' ri nga va ri paluxa mhaka yihi eka xinavetiso lexi? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:

A Vapfumba a va hakeli.

B Byetlelo bya xiyimo xa le henhla.

C Tihakelo ta kona ti le hanshi.

D Byetlelo bya vanhu vo tirhandza. (1)

3.7 Hi xihhi xikongomelo xo tsala tinomboro ta rqingho eka xinavetiso lexi? (1)

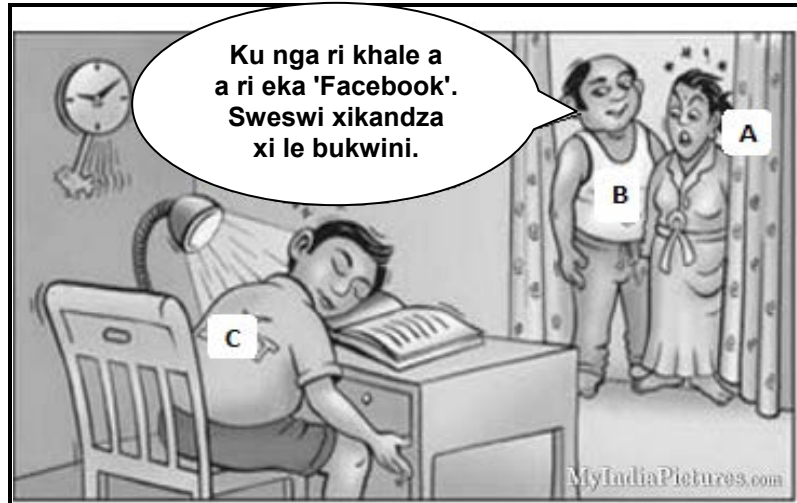
[10]

Vundzeni bya papila leri a byi tirhisiwi handle ka mpfumelelo wa ntsariso

Phendla

XIVUTISO XA 4: KU XOPAXOPA KHATHUNI

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA E

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.undertoons.com]

- 4.1 Xana vanhu lava va le kwihi? Seketela. (2)
- 4.2 Kombisa hilaha ximunhuhatwa xa A xi titwisaka xiswona. Seketela nhlamulo ya wena hi leswi swi nga eka khathuni. (2)
- 4.3 Xana leswi nga eka khathuni leyi swi humelele hi nkarhi wihi wa siku? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.4 Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka ku hetisa xivulwa lexi. Loko munhu wa B a ku: 'xikandza xi le bukwi' u vula leswaku ...
- A u hlaya ngopfu.
B wa ehleketa.
C u etlele.
D wa tikarhata. (1)
- 4.5 I ncini xi kombisaka leswaku munhu wa C u tsakela ngopfu 'Facebook' ku tlula ku hlaya tibuku? (2)
- 4.6 Xana xikandza xa munhu wa B na marito ya yena swi paluxa ku titwa muni ehenhla ka munhu loyi a tshameke exitulwini? (1)

[10]

XIVUTISO XA 5: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI

5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

Thelevhixini yi na xiave lexikulu swinene evuton'wini bya vanhu. Yi hi tivisa leswi humelelaka eka timheho hinkwato ta misava yi tlhela yi hi hungasa na ku hi dyondzisa. Leswi hi swona swi endlaka leswaku van'wana vanhu va hundzuka mahlonga ya yona va yi languta vusiku na nhlikani.

Minkarhi yin'wana yi na nkoka hikuva yi hi dyondzisa leswi hi nga swi tiviki, kambe eminkarhini yin'wana yi na ku thyakisa miehleketo ya hina hi minongonoko yo fana na ku kombisa swifaniso swa tinyimpi na rivengo. 5

Xiyanimoya hi tlhelo na xona i xin'wana xa swihangalasangamungu lexi nga na xiave xa nkoka evanhwini. Nhlayo yo tala ya vanhu yi yingisela xiyanimoya, van'wana va hungasa hi xona nampundzu loko va ya emintirhweni ni namadyambu loko va vuya emintirhweni. Xi kota ku haxa etindhawini to tala, ku fana na le mavhengeleni, eswitichini swa mabazi na swa mathekisi, emimovheni na le swibedhlele. Xiyanimoya xi angarhela hinkwavo vanhu, van'wankumi na swisiwana. Hikokwalaho vanhu va tshama va ri karhi va tiva leswi humelelaka etindhawini hinkwato. 10 15

Mintlangu ya swiphemu leyi yingiseriwaka eka swiyanimoya yi na dyondzo evuton'wini bya hina. Yi endla leswaku hi kota no tivumbela swimunhuhatwa swa le miehleketo ku ya hileswi ximunhuhatwa xi endlaka swona eka ntlangu.

[Vutitumbuluxeri]

5.1.1 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke exivulweni lexi nga laha hansi.

Thelevhixini yi na xiave lexikulu **swinene** evuton'wini bya vanhu. (1)

5.1.2 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi landzelaka.

Van'wana vanhu va hundzukile mahlonga ya thelevhixini. (2)

5.1.3 Tsala ntsongahato wa rito leri tikisiweke laha hansi.

Ku ya hileswi ximunhuhatwa xi endlaka swona eka **ntlangu**. (1)

5.1.4 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra nandzulo.

Hikokwalaho vanhu va tshama va ri karhi va tiva leswi humelelaka etindhawini hinkwato. (2)

- 5.1.5 Tsala ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Yi na ku thyakisa miehleketo ya hina hi minongonoko yo fana na ku kombisa swifaniso swa tinyimpi na **rivengo**. (1)
- 5.1.6 Tsala xivulwa hi rito tshama lexi nga na nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi.
Hikokwalaho vanhu va **tshama** va ri karhi va tiva leswi humeleshaka etindhawini hinkwato. (2)
- 5.1.7 Tsala risivinene ra rito leri ri tikisiweke.
Swi endla leswaku hi kota no tivumbela **swimunhuhatwa** swa le miehleketsweni. (1)
- 5.1.8 Rito leri tikisiwekei ri le ka rhavi ra xivangelo, ri yise eka rhavi ra xidzimelo.
Minkarhi yin'wana yi na nkoka hikuva yi hi dyondzisa leswi hi nga swi tiviki. (2)
- 5.1.9 Nyika tinhlamuselo TIMBIRHI to hambana leti nga humesiwaka hi rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Mahungunyana lama haxiwaka eka xiyanimoya a ya nyawuli ngopfu. (2)

- 5.2 Xiyaxiya xifaniso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.google.co.za]

- 5.2.1 Rito leri tikisiweke i riviti. Vumba xivulwa hi riendli ra rona.
Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena. (2)
- 5.2.2 Hikahata xivulwa lexi landzelaka.
Haa kasi a va hembu loko va ku: 'Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena' (2)
- 5.2.3 Kombisa ku hambana ka swiphemu leswi tikisiweke eswivulweni leswi landzelaka:
A U vavisekile **hambileswi** a nga pona.
B **Hambi leswi** swibye swi nga tirhisiwa. (2)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80